

UNIVERSITAS SCIENTIARUM SZEGEDIENSIS
SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM

Német Nyelvészeti Tanszék

Prof. Dr. Bassola Péter
e-mail: bassola@lit.u-szeged.hu

Pörtl-Deák Krisztina
e-mail: deak.krisztina@lit.u-szeged.hu

Bírálat

Elisabeth Knipf-Komlósi: Wandel im Wortschatz der deutschen Minderheitensprache.

**Am Beispiel des Deutschen in Ungarn. Budapest 2011 c. akadémiai doktori
disszertációjáról**

Komlósi-Knipf Erzsébet (a továbbiakban: Disszerens) hatalmas feladatra vállalkozott, sokkal többre, mint amit a címben megadott: a Magyarországon élő németek nyelvét komplex módon vizsgálta az elmúlt 30-35 év viszonylatában. A Disszerens értő kutatója a témának: ő maga is 'Mundartsprecherin', tehát a magyarországi német egyik variánsát beszéli, másrészt pályája kezdete óta foglalkozik ezzel a kérdéskörrel, gyűjtő utakon szerezte be a vizsgálati anyagokat (illetve annak egy részét), vizsgálta a magyarországi német nyelv belső szerkezetét, elsősorban lexikológiai szempontból, és elemezte annak külső, azaz nyelvészociológiai és kontaktusnyelvészeti összefüggéseit. Talán azt is mondhatjuk, hogy ebben a disszertációban több évtizedes kutatásainak az eredményeit összegezte.

A téma aktualitását pedig mindenekelőtt az adja, hogy mint a Disszerens is többször megállapítja, a vizsgált beszélők körében a nyelvvesztés olyan mértékű és annyira felgyorsult, hogy ezt a német nyelvi variánst aktívan jószerével már csak a legidősebb korosztály beszéli és várhatóan néhány évtized múlva alig lesz, ha egyáltalán, akit kérdezni lehetne e témában.

A dolgozat a fő kutatási területeknek megfelelően két részre tagolódik. Az első rész – mintegy a magyarországi (továbbiakban: mo-i) német nyelv mai összetett és gyors változásban lévő helyzetéből is adódóan – a nyelvészociológiai felméréssel (2. fejezet), a mo-i német dialektus vizsgálatának módszertani kérdéseivel (3. fejezet) és elméleti alapozással (4. fejezet) foglalkozik. Az 5. és a 6. fejezet teszi ki a második részt és itt empirikus vizsgálatokkal és elemzésekkel találkozunk, előbb a szókincs változásainak kapcsán, majd a szóképzés néhány

területén, kiemelten a főnév, kevésbé a melléknév és a határozószó képzésével, egyrészt az egyes szófajokon belül, másrészt a szófajváltás esetében is. A 7. az összefoglaló fejezet, amely a két terület eredményeit kapcsolja egybe. A disszertációt a bibliográfia zárja (265-293), mely óriási anyagra támaszkodik. Ha később további bibliográfiai adatot adok meg, akkor az inkább csak az érvelésemet erősíti és nem a dolgozat hiányosságára utal.

A fejezetek jól illeszkednek egymáshoz és folyamatosan hozzájárulnak a téma sokoldalú kifejtéséhez. **A disszertációban a belső és külső nyelvtörténet** mintájára (innere und äußere Sprachgeschichte) a dialektusnál is hasonló megközelítéssel találkozunk. A nyelvészológiai vizsgálatok a német nyelvtörténeti kutatásokban néhány évtizeddel ezelőtt indultak el. Ennek kiemelkedő eredményeit Stefan Sonderegger (1979) és Hans Eggers nyelvtörténetében találjuk (1986), amelyek gyorsan és folyamatosan terjedtek el többek között Peter von Polenz (1991-1999) hatására. A dialektológiai vizsgálatokat diasztrtikus elemekkel Hutterer Miklós már a 80-as évek első felében összekapcsolta a *Der Dialekt als diatopische und diastratische Einheit* c. dolgozatában (1984). A Disszerens a külső környezeti, szociális és kontaktus kérdéskörével foglalkozó elméletekkel és azok hatásaival indítja a vizsgálatot és ezután tér ki a belső szerkezeti leírásokra, de mindig ügyel arra, hogy a belső szerkezeti elemzéseket mint a külső környezeti hatás eredményét értékelje. Ezen a ponton talán érdemes elgondolkodni azon, hogy mi az oka annak, hogy az utóbbi egy-másfél évtizedben a mo-i németiség nyelvvesztése ilyen nagy felgyorsult. Ha a XX. század elejétől periodizálni akarjuk a mo-i németek történetét és nyelvi változásait, akkor hozzávetőlegesen a következő szakaszokat rögzíthetjük:

1. **a XX. sz. első felében** általában jellemző a német települések elzártsága, az utazási nehézségek akadályozzák a más csoportokkal való kontaktus kialakítását; kicsi a média hatása, legfeljebb csak írott sajtó található, a rádió csak a 30-as években kezd elterjedni. Következmény: erős belső nyelvi összetartás, viszonylag nagyszámú egynyelvű, német dialektusbeszélők.
2. **a II. világháború végétől az 50-es évek végéig:** a kezdeti időben a ki- és betelepítések következtében megbomlik a zárt közösség, a politikai nyomás hatására az utódokra való nyelvi átörökítés megtörik, megszakad. Az utazási nehézségek azonban a változás után kialakult közösségeket is elzárják a szomszédos közösségektől. A médiából talán csak a magyar nyelvű rádió befolyása számottevő. Következmény: az egynyelvű, német dialektust beszélők száma rohamosan csökken, erősödik a magyar nyelv hatása és egyre többen magyarul beszélnek, sokan az utódok közül nem beszélik a dialektust.

3. **a 60-es évek elejétől a 80-as évek végéig:** csökken a politikai szorítás, a német nyelv már nem annyira stigmatizált mint korábban. Lassan elindul a külföldi utazás lehetősége is. Az NDK-val kiépített kapcsolatok hatására erősödik a sztandard német nyelv befolyása az oktatásban, később a kétnyelvű oktatás bevezetésével, a rádió általánossá válásával és a televízió elterjedésével a magyar nyelv befolyása nő. Következmény: az egynyelvű, csak dialektust beszélők kihalnak, de egy újabb, az unokák generációja megtanulja a dialektust (Hutterer Miklós szóbeli közlése). A fiatalok közül sokan a németet mint idegennyelvet tanulják.
4. **a 90-es évek első fele illetve kétharmada:** a politikai változás következtében korlátlan utazási lehetőségek nyílnak meg, (aminek többnyire csak az anyagiak szabnak határt), a televízióban magyar és német adást egyaránt lehet fogni, az írott sajtó is biztosítja mindkét nyelv elérhetőségét. Az emberek érintkezése országon belül és kívül nagy mértékben kiszélesedik. Nagyon erős magyar és sztandard német nyelvű hatás, ezen belül a német nyelv presztízse igen magas, amiben a németországi nyelvpolitikának igen nagy szerepe van. Következmény: erősödik a magyar nyelv hatása, de a sztandard német nyelv erős befolyással bír a dialektust beszélőkre és az ifjabb generációban sokan tanulnak németet.
5. **az ezredforduló körüli időtől máig:** az általános – gazdasági és társadalmi – globalizáció révén nő az angol nyelv presztízse, ez egyúttal csökkenti a német nyelv általánosan elfogadott értékét. Következmény: a német kisebbségi közösségekben a magyar nyelv hatása tovább erősödik; a fiatalok körében a német dialektus jó esetben passzív ismeretekre szorítkozik, a magyar nyelv használata általánossá válik.

Ezzel a kitérővel arra szerettem volna rámutatni, hogy a nyelvi változás, amelynek követése a disszertációban következetesen végigvonul, miért gyorsult fel az utóbbi időben és miért erősödik tovább a nyelvi közösség nyelvvesztése. Mert hiszen úgy gondolhattuk, hogy a rendszerváltás előtti politikai nyomás a kisebbségek (és itt kiemelten a német kisebbségre gondolok) nyelvi és identitásbeli megőrzésének egyetlen akadály. A fentiekből is láthatjuk, hogy a nyelvet és a nyelvi közösségeket befolyásoló külső tényezők egymással állandó harcban állnak, egymás hatását erősíthetik vagy gyengíthetik, esetleg ki is olthatják.

A nyelvi változás központi témája a dolgozatnak, annak módszertani vizsgálatával a 3. fejezet, elméleti alapjaival pedig a 4. fejezet foglalkozik (45ff és 73ff).

A kutatási terminológia kérdéskörében a nyelvsziget és a nyelvi kisebbség terminuspárban a Disszerens a nyelvi kisebbség mellett dönt (ld. 79, XXXX). A mo-i német települések többsége szórványtelepülés, viszonylagosan összefüggő régiókban ma már igazán csak a tolna-baranya megyei vidéken találhatók. Ilyen értelemben a *mo-i német kisebbség* terminus valóban jobban lefedi a képet, mint a *nyelvsziget*. A mo-i német kisebbség közös vonásait a magyar nyelvi, politikai, gazdasági, szociológiai stb. környezet determinálja, míg ha nyelvviszegetről beszélnénk, akkor Magyarországon sok-sok (különböző nagyságú) szigetet értenénk rajta. Olykor mégis az az olvasó benyomása, mintha az érvelés menetében nem lenne különbség a két elnevezés között, mert a Disszerens gyakran szinonimaként használja a két terminust (v.ö. 38ff).

Már az elméleti alapok leírásánál felmerül annak a kérdése (v.ö. 75f), hogy miként kell kezelni azokat a nyelvi variánsokat, amelyek tulajdonképpen csak beszélt nyelvi formában léteznek. A mo-i német dialektus is ebbe a kategóriába tartozik. A beszélt nyelv szerkezetének leírásával foglalkozik néhány Mathilde Hennig 2006, melyben a szerző az elméleti alapozást gyakorlati elemzésekkel is kipróbálja. Hasonlóképpen többször szerepelnek a disszertációban a *Nähe* vagy *Nähesprache* kifejezések (ld. 79, 86, 91, 120, 130, 144 stb.), minden bizonnyal a Koch / Österreicher (1985) szerzőpáros által megfogalmazott értelemben. Nyelvtörténeti *Nähe*-szövegeket vizsgáltak Ágel / Hennig (2006). A mo-i német dialektus mint beszélt nyelvi német nyelvi variáns természetesen különleges helyet foglal el abból a szempontból, hogy 1. nincs írott nyelvi megfelelője és 2. ezt a dialektust nem a német sztandard nyelv, hanem a magyar fedi le (überdacht) (v.ö. 111). Olykor előfordulnak a *konzeptionelle Mündlichkeit* illetve *konzeptionell nähesprachlich* kifejezések is (ld. 151). Ezek a fenti értelemben akkor kapnának létjogosultságot, ha írásbeli formával lennének kombinálva.

A nyelvi változás az egynyelvű L1 (német dialektus) változattól három közbenső variánsra keresztül jut el az ismét egynyelvű, de már az L2, azaz a környezeti, lefedő (magyar) változathoz, ami egyben a nyelvcseré folyamat végét jelenti (118. old.). A Disszerens helyesen állapítja meg, hogy a dialektus nyelvi változása és leépülése után annak, a beszélők identitását megőrző funkcióját a sztandard német nyelv fogja átvenni (v.ö. 78). Hasonlóan láttam ezt a fejlődési tendenciát már a 90-es évek elején (v.ö. Bassola 1995, 242f).

A dolgozat másik fele az empirikus kutatásokat és azok eredményeit mutatja meg. Ezek a lexikológiai vizsgálatok a rendszernyelvészeti oldalról megközelítve alátámasztják az elméleti fejtegetéseket. Ez a rész is két részre oszlik: egyrészt a mo-i német szókincs helyzetével és változásával foglalkozik, másrészt a szóképzést vizsgálja a dialektus területén a sztandard német és a magyar nyelv viszonylatában.

A Disszerens helyesen állapítja meg, hogy a nyelvi kisebbségben létező dialektus kedvező körülményeket teremt a különböző variánsok előfordulásához (ld. XXX) és – ezt már én teszem hozzá – különösen mint a mo-i német dialektus mai körülményei idején, amikor ilyen erős a külső tényezőknek a nyelvesztés irányába mutató hatása. A disszertáció a szakirodalomra támaszkodva kétféle átvételt ismer: a transzferenciát, amely tartós jellegű, és interferenciát, amely esetleges kölcsönhatást jelent. A magyarnak mint lefedő nyelvnek (Überdachungssprache) a hatása egyre erősebb és fő forrása lehet a hiányzó szókincs átvételéhez. A kevert nyelvi jelenségek (145) egyre gyakrabban jelennek meg. A magyar szavak használatát a Disszerens abban látja, hogy a dialektust beszélők „nyelvi megformálásának denotatív és konnotatív szintje magyar nyelven nyer formát.” (146)

A mo-i német dialektust beszélők nyelvének függőleges rétegződése kapcsán a fent említett külső és belső tényezők figyelembe vételével a Disszerens a nyelvészetin belül mindenekelőtt a szókincs-et emeli ki, a külsőket pedig három csoportba osztja: 1. szociális és foglalkozási réteg, 2. a beszélő generációja és 3. a kommunikációs helyzet szerint (142). Itt arról olvashatunk, hogy az alapidialektus felett létezik egy köznyelvi (Verkehrs- oder Umgangssprache) szókincs-szint, „die in dem Nicht-Nähebereich gebraucht wird.” (142) Ezek a szavak írott nyelvek lennének? Ebben az értelemben az alapidialektusban is előfordulnak olyan szavak, amelyek az írott nyelvben is megtalálhatók.

A Pécsi Rádió német adásához küldött levelezőlapokat a Disszerens „medial wie konzeptionell mündlich”-nek sorolja be (148), ami véleményem szerint mediálisan írott, csak koncepcionálisan szóbeli.

Hasznosnak tartom a dialektus szavainak tipológizálását (157ff). Tudatában vagyok annak, hogy milyen nehéz egy ilyen csoportosításban a szavakat különböző típusokba besorolni. De miért tartozik a *s Gsicht* (Pl.: *Gesichter*) az 5. csoportba? Ez szerintem sztandard német szó.

És nem ebbe a csoportba tartozónak vélem a magyar jövevényszavakat sem, hanem ezeknek külön csoportot vennék fel.

A 'Nobles Deutsch' és a 'Basismundart' közti különbségre egy példát találunk (147), ahol a különbség nagyon csekély és csak a kiejtésre korlátozódik. Úgy gondolom, hogy különösen a korábbi osztrák hatás ma már szinte nem érezhető, hacsak nem volt valamelyik faluban az elmúlt 20 évben valami újabb hatás. A diglosszia a korábbi *dialektus* – *sztandard német* párosból a *dialektus* – *magyar* irányba tart, amit az L1 dialektusvesztés folyamatában helyes nyelvpolitikával és iskolai nyelvoktatással *sztandard német* – *magyar* páros felé lehet irányítani.

Régebbi jelenség az, hogy a német dialektusban a mondat magyar kommunikatív formulával vagy szóval kezdődik (pl. *nahát, ugyan, hát, szerintem* stb., v.ö. 163ff). Ezekkel a szavakkal kezdődnek a magyar mondatok is, ezért ezeknek az átvétele már a magyar L2 nyelvnek a kommunikációs funkciója előtt megkezdődhet. Az egy magyar szóval kezdődő mondat nézetem szerint talán ritkábban válthat ki kódváltást (ld. 170) mint a többszavas (*na tessék; szívesen máskor is*; ld. 166).

A szókincsváltás csoportosításával is egyetértek (170ff). A párhuzamos formák kialakulásának is bizonyára hasonló lefolyása van: először interferencia révén alkalmi előfordulás lehet, majd gyakrabban használják és később transzferenciáról beszélhetünk. A párhuzamos szavak közül később valamelyik esetleg dominánssá válik. A *Gasvezeték* és *Szemetesauto* esetében (174) azonban nézetem szerint nem lehet eldönteni, hogy hibridizációról van-e szó. Én inkább azt mondanám, hogy egy összetett magyar szót vett át a dialektus. Az is bizonyára nehézséget okoz, hogy a beszélt nyelvi vizsgálat alkalmával hányszor fordulnak elő a vizsgált szavak. Egyszeri előfordulásból még nem lehet csoportosításra és tipologizálásra alkalmas következtetéseket levonni.

A 6. fejezet a szóképzési vizsgálatok eredményeit és az azokból levonható következtetéseket mutatja be. A vizsgálatok a pfalzi dialektust beszélő közösségekre terjedtek ki (185ff), de a Disszerens helyenként figyelembe vette a fuldai dialektust is. Itt azt szeretném megkérdezni, hogy a vizsgált dialektus variánsok mennyire általánosíthatók a mo-i német dialektusokra.

Időnként az az olvasó benyomása, hogy a táblázatok adatai nincsenek kellő alaposággal kifejtve

A dolgozat nyelve gördülékeny, jól követhető. Olykor azonban az volt a benyomásom, mintha a megfogalmazás kissé redundáns lenne (v.ö. XXXXXXXXXX). Elütést csak elvétve találtam (ld. 93/33, 100/17, 102/25, XXXXXXXXXX).

Idézett művek:

Ágel, Vilmos / Hennig, Mathilde (Hg.) (2006): Grammatik aus Nähe und Distanz. Theorie und Praxis am Beispiel von Nähetexten 1650-2000. Tübingen, Niemeyer.

Bassola, Péter (1992/1995): Deutsch in Ungarn – im Spiegel des (Fremd)Sprachenunterrichts. In: Ders.: Deutsch in Ungarn – in Geschichte und Gegenwart. Heidelberg, Groos 1995, 229-246.

Gardt, Andreas / Hass-Zumkehr, Ulrike / Roelke, Thorsten (Hg.) (1999): Sprachgeschichte als Kulturgeschichte. Berlin, New York, De Gruyter Verlag.

Hennig, Mathilde (2006): Grammatik der gesprochenen Sprache in Theorie und Praxis. Kassel, University Press.

Koch, Peter / Österreicher, Wulf (1985): Sprache der Nähe – Sprache der Distanz. Mündlichkeit und Schriftlichkeit im Spannungsfeld von Sprachtheorie und Sprachgeschichte. In: Romanisches Jahrbuch 36, 15-43.

Teubert, Wolfgang (1979): Valenz des Substantivs. Düsseldorf, Schwann.